

УДК 340.11

Віктор Ковальський,

кандидат юридичних наук, доцент,

президент видавничої організації «Юрінком Інтер»

ФЕНОМЕН ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ

Вперше в правовій літературі розкривається феномен правової ментальності, закономірності її виникнення та функціонування, певні соціально-психологічні риси. Показується залежність правової ментальності від політизації або деполітизації етносів, дається її загальна характеристика, функціональна роль у правовій поведінці.

Ключові слова: правова ментальність, закономірності феномену правової ментальності, охоронна функція права.

Науково-правове формування категорій і понять є результатом пізнавальної діяльності. Воно має відображати як сутнісні сторони (ознаки), так і закономірні зв'язки, які виникають у правовій реальності. У цьому полягає важливе гносеологічне значення сутнісних ознак, закономірних зв'язків порівняно, наприклад, з ознаками атрибутивними, не сутнісними. Іноді понятійний склад юридичної науки може представляти досить значний теоретичний зріз, наприклад у вигляді розвиненого категоріально-понятійного апарату і може розглядатися як метод пізнання правової дійсності. На наш погляд, навіть бездоганно вибудовані наукові абстракції не можуть створити нових знань, вони відображають його певний розвиток, кількість, але не створюють нової якості знання. У разі ж висвітлення за допомогою низки наукових та науково-практичних понять системного розвитку і вдосконалення практичної діяльності методологічно значущим є розкриття зв'язку цих понять з предметом та методами пізнання.

Реальне місце і роль функцій права, охоронної у тому числі, розкривається у таких поняттях, як «правова культура», «правова ментальність», «форма реалізації охоронної функції права», «правова безпека», «охоронне регулювання», у яких акумулюється правовий вплив, забезпечується протидія негативним викликам та небезпекам.

Правові поняття умовно можна класи-

фікувати на «доктринальні» і «формальні» (або формалізовані). Доктринальні — це правові поняття, які належать до сфери фундаментальної науки і за допомогою яких здійснюється концептуальний внесок у розвиток юридичної науки [1]. Вони, власне, і складають зміст останньої як результату пізнавальної діяльності, несуть фундаментальні правові знання про відповідні державно-правові явища та дістають вираз у теоретичних джерелах, втілюються у програмних документах державних органів, у тому числі міжнародно-правових і у документах політичних структур, громадських об'єднань, у їх безпосередній повсякденній практиці.

Проголошення незалежності України викликало появу та активізацію різноманітних форм правової активності українських громадян. Складний і тернистий шлях розбудови власної державності, громадянського суспільства спричинив створення численних громадських організацій, партій, спілок, товариств. Успішне виконання завдань із розбудови громадянського суспільства та правової держави, свідомого управління соціальними процесами, у яких великого значення набувають етнічні спільноти, актуалізує необхідність знання та урахування певних закономірностей і тенденцій розвитку не тільки у соціально-економічному, а й у етнопсихологічному аспектах. Адже практично кожна спільнота, партія, громадське об'єднання прагнуть вла-

ди, рішучого впливу на неї або приєднання до розподілу чи контролю над бюджетними коштами. Тому, на нашу думку, потрібно розпізнавати і враховувати ті пласти людської психології, які слугують суб'єктивним фактором правового та соціального життя. Одним із таких факторів, на нашу думку, є фактор правової ментальності, що має свої закономірності виникнення та існування.

Головна закономірність у сенсі феномену ментальності (від лат. *mentalis* — розумовий), правової зокрема, як свідчить історія, полягає у ставленні до влади: українці довели, що жодної влади вони не визнають і жодної довго не витримують. Перебуваючи 300 років під польською короною й 350 років під протекторатом Москви, вони залишалися народом, якій жив своїм життям. Уявлення українців про владу полягало в тому, що управляти власним життям можуть лише вони самі. Поняття «влада» ніколи не ототожнювалося на українських землях ні з якоюсь зовнішньою силою, ні з «богом обраною» персоною. Навіть такий авторитет, як Богдан Хмельницький, зобов'язаний був виконувати постанови старшинської ради, яка залишалася головним органом влади [2]. Можна не погоджуватися з такими безапеляційними твердженнями, але заперечувати історичні факти, що їх підтверджують, навряд чи варто.

Іншою закономірністю щодо феномену правової ментальності потрібно визнати авторитет права, якій має асоціюватися з авторитетом його джерел та носіїв. Право постійно збільшує сферу суспільного впливу, внаслідок чого ставиться більше вимог до правового регулювання. У процесі трансформації держави і суспільства відбувається зміна впливу права на систему правового регулювання. Право набуває регулятивного сенсу щодо суспільних відносин, які раніше не потребували правової регуляції. Разом з тим воно набуває також ціннісного сенсу щодо суспільства, груп людей й поза правовими відносинами, поза правовим порядком. Даний процес має кілька складових. По-перше, посилення ролі права, охоронного регулювання, яке має суб'єктно-об'єктну природу і вертикальну структуру, а тому забезпечується кон-

ституційним устроєм держави, впорядкувальною діяльністю державних органів. Правова дійсність як певний базис функціонування, серед іншого, охоплює правові ролі, реальну правову поведінку юридичних і фізичних осіб та відповідні стандарти такої поведінки. По-друге, у цьому процесі відбивається ефект регламентаційної, упорядкувальної діяльності держави та її органів. Охоронна і регулятивна функції мають більш широкий спектр впливу на суспільні відносини через заборону, примус, санкції, ризики втрат тощо. А інструментарій регулятивної функції, на нашу думку, проникає практично у всі соціальні процеси, в тому числі у виробничу сферу, побутові й міжособистісні відносини, індивідуальну й масову свідомість, культуру і ментальність українських громадян. Практично ж «етнічний ренесанс», що спостерігається весь час із моменту утворення незалежної української держави, супроводжується політизацією етносів і є процесом доволі суперечливим, неоднозначним, але об'єктивним. Нині політизовані етноси легітимізують або делегітимізують уряди, ведуть запеклу боротьбу за домінуюче становище, за вплив на державну етнонаціональну політику тощо [3]. Сказані на самому початку періоду сучасного державотворення в Україні ці перестороги відомого філософа Ю. І. Римаренка, підтверджуються політичною та правовою практикою останніх часів.

Характер та особливості людського мислення, що реалізується на рівні певної свідомості, але базується на структурних рівнях сфери підсвідомого, включають у себе архетипи як окремої особистості, так і людського досвіду українського етносу в цілому і утворюють такий феномен, як ментальність. Це, на нашу думку, соціалізовані, але мало усвідомлені правила, традиції, мовні стереотипи, елементи світогляду. Це щось таке, що відчувається, але мало усвідомлюється, можливо тому, що в особи немає потреби міркувати про роль права у той чи інший момент або щодо кожної життєвої ситуації, як зазначається в юридичних джерелах [4]. Це, так би мовити, той звичний порядок слів, звичний порядок думок, звичний порядок ре-

агування, звичний порядок віддзеркалення суперечностей, який глибоко не захоплює нашої свідомості. Як звичний порядок слів — це тотальна звичка до нелітературної лексики, словарного запасу, якого вистачає лише для того, щоб відвернути або, частіше, розпочати бійку. Як звичний порядок реагування — це невербальна поведінка; це готовність, зосередженість, дія без обґрунтування; це миттєва реакція боксера, швидкий рух кишенькового злодія, контрольний постріл вбивці на замовлення, готовність відвернути ДТП у водія-професіонала, його солідарність з іншими водіями, коли він сигналізує про наявність на дорозі працівників ДАІ, тощо. Як звичний порядок віддзеркалення суперечностей — це фактично наше політичне життя, в якому суб'єкти (політики, юристи, чиновники) бачать усе через призму шоу, демагогії, викривлень реалій. Про звичний порядок думок пригадаймо нашого геніального земляка Т. Шевченка, який, уболіваючи за долю українця, постійно звертався до однієї думки — проти кайданів українці мають бути разом:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щирю правду,
А ще, може, й славу...

Під впливом права, правових звичаїв, принципів формується правова ментальність, тобто ті відповідні правові стереотипи, які тим сильніші, чим більш засвоєними є цінності певного суспільства, його прошарків, окремих спільнот. Феномен ментальності є, у певному значенні, протиположністю правової культури. Якщо розглядати його як регулятор людської поведінки, то за відсутності розвинутої правосвідомості саме ментальність бере на себе функції регуляції правової поведінки.

Правова ментальність є молододіжним явищем, яке хоча й пов'язане з правовою свідомістю, і з правовою та політичною культурою, але слугує людині,

як правило, на протиположність свідомості та культури. Тому для того, щоб чітко розуміти характер таких взаємодій, характер і витоки національних особливостей, необхідна розробка і опрацювання теорії і практики ментальних процесів. Основною метою має стати адекватне, логічне та послідовне пояснення реальних життєвих подій не тільки сучасності, а й в історичному аспекті, і в прогнозуванні майбуття. Навіть у фаховому середовищі не завжди усвідомлюємо те, що способи впливу права, його вимог реалізуються через дотримання норм та принципів, здійснення правових ролей, реальну участь громадян у відносинах між державою та державними інституціями. Значений вплив права на суспільні відносини полягає у виробленні постійних багатовекторних каналів спілкування громадян і публічних інституцій з приводу реалізації правових вимог, вказівок, настанов. Тобто право функціонує не тільки у свідомості, а й у процесі соціалізації людини, повернення її до нормального стандарту життя. І якщо способи впливу права на людину є більш визначеними, то форми впливу права є менш визначеними і можуть розглядатися як складова правової ментальності. Форма впливу права — це соціальний образ права, зокрема його культурний зріз, що базується на культивуванні традиційних, звичних способів, методів або прийомів регуляції або охорони суспільних або індивідуальних цінностей. Форма впливу права має поширені сталі відносини, пов'язані з уявленнями про репресію, кару, обвинувачення, злочині, захист від обвинувачення, призначення покарання, юридичну практику тощо, виходячи із різних інтересів, традицій, звичаїв. Погодьмося з тим, що правовихована людина не завжди дотримується своїх правових знань, а часто густо приймає рішення, діє, так би мовити, на протиположність цьому. Психологи зазначають, що механізм правослухняної поведінки тісно пов'язаний із явищем «правової інтуїції». Саме на неї спираються більшість громадян при виборі варіантів поведінки і прийнятті відповідного рішення [5].

На формування ментальності сучасної української нації, у тому числі й правової, вплинув ряд факторів, які сягають

ще давніх часів. Саме вони наклали свій відбиток і сформували систему загальнолюдських та правових цінностей, які визначають теперішню модель нормативно-правових символів і світоглядно-ідейних образів.

Важливо зауважити, що ментальність українського народу обумовлена трансцендентною жіночістю архетипу «Україна», що проявляється у національному характері українців: чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. Зауважимо, за нашими спостереженнями, у несвідомій українській психіці домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим, а звідси — формування репродуктивно-відтворювального, імітативного, а не творчого начала. Потрібно зазначити, що на український ментальний архетип суттєво вплинув так званий «радянський архетип», який спотворив національну свідомість, культивуючи таким чином певну правову ментальність. До основних рис радянського менталітету можна віднести відсутність волі до покращення долі власними силами («рідна партія про все подбає»), показна працелюбність («аби керівництво помітило»), амбіційність («знай наших»), патерналізм («батько про все подбає»), правовий нігілізм («по-людськи краще, ніж по закону»), правовий інфантілізм («закон — що дишло»), правовий екстремізм («сила права — це право сили»), анархізм («договори виконує лише слабка людина») тощо.

Сучасній українській правовій ментальності притаманні певні специфічні риси, які виокремлюють її з-поміж інших ментальностей народів світу. Серед них потрібно відзначити абсентеїзм та інтроверсивність. Йдеться про свідоме ухилення значної частини українських громадян від участі у політичному та громадському житті, уникнення суспільно-політичних проблем, акцентуацію на цінностях виключно власного життя. Загальновідомим, притаманним лише українській правовій ментальності, є вислів, який віддзеркалює її сутність: «моя хата з краю». Саме тому, навіть інколи несвідомо, український громадянин, ставши очевидцем злочину, докладає багатьох зусиль, аби не сповістити

про подію правоохоронні органи. Він може пройти повз лежачу людину, яку могла б врятувати негайна допомога, тішачи себе тим, що, скоріш за все, вона перебуває у стані сп'яніння та і, врешті-решт, не його це справа.

У той час, як відомо, стопроцентний американець або середньостатистичний європеєць не тільки зателефонує в обох випадках до всевітньо відомої служби 911, а й буде пильно та прискіпливо дотримуватися за сусідами та оточуючими, коли навіть підозра про протиправні дії стане приводом до виклику поліції та вирішення конфлікту відбудеться на більш ранніх стадіях. В інших спільнотах повага до закону та права є складовою правової ментальності особи, у той час, як українській ментальності притаманна слабка віра у регулятивну та охоронну силу права, сформована домінанта позаправових якостей, а не регулятивних, нормативно-правових. На сьогодні відсутність солідарності з правом поступово переростає у правовий нігілізм, що, на жаль, є негативною рисою нашої правової ментальності.

Певною особливістю є те, що позитивні риси правової ментальності суттєво деформуються під час реалізації своєї всевітньо-історичної місії, як буфера між двома типами цивілізацій — західної, європейської, та східної, мусульманської. На ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, постійне прагнення покласти на них провину за свої численні біди, суцільні негаразди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній підсвідомості як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем («прийдуть кляті вороги і все поपालять»). Саме з цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, зайва сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ.

Зважаючи на вищевикладене зауважимо, що риси правової ментальності українського народу, з одного боку, є його особливостями та історичним надбанням, а з іншого, можуть стати серйозною перешкодою для інтеграції у Європейське співтовариство.

Більше того, передчасно казати про необхідність орієнтування на європейський правовий простір доти, поки ми не будемо поважати власне право, не створимо власні правові цінності та не виробимо на достатньому рівні правову культуру. Країна, у якій не поважається власна Конституція, де порушуються її положення, не може претендувати на гідне визнання за її межами.

Для змінення такої негативної ситуації необхідно повернути довіру до права та його цінностей. Пригадаймо, що відміна смертної кари за особливо тяжкі злочини та заміна на довічне позбавлення волі викликала шквал негативних емоцій більшості населення, що сприяло підриву авторитету права в його очах. На сьогодні дискусії з приводу повернення інституту смертної кари відновились. І повернення до смертної кари, ми впевнені, думка про справедливість та адекват-

ність цього покарання обґрунтовуватиметься потребою призначення смертної кари за найбільш зухвалі та цинічні злочини, пов'язані із посяганням на життя людини. Якраз саме таким чином обґрунтовують внесення до Верховної Ради України законопроект представники Комуністичної партії України.

Підсумовуючи вказане зауважимо, що стратегічно важливим напрямом у розвитку Української державності має стати культивування позитивних рис сучасної правової ментальності або максимальне подолання негативного впливу асоціальної ментальності. Заохочення позитивних рис, пропагування позитивних стандартів правової поведінки стане запорукою успішної європейської інтеграції самодостатньої нації із величезним історичним досвідом та унікальною культурною спадщиною.

ПРИМІТКИ

1. Панов М. І. Методологічні проблеми формування понятійного апарату правової науки / М. І. Панов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. В. М. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. — С. 121.
2. Стражній О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражній. — К. : Книга, 2008. — С. 220—221.
3. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми та перспективи / Ю. І. Римаренко. — К. : Юрінком, 1995. — С. 195.
4. Ковальський В. С. Правова ментальність як ознака кризи правосвідомості / В. С. Ковальський, Н. Б. Хлистова // Юридичний вісник України. — 2010. — № 13.
5. Александров Д. О. Юридична психологія: підруч. / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко [та ін.] ; Л. І. Казміренко (заг. ред.), Є. М. Моїсєєв (заг. ред.). — К. : КНТ, 2007. — С. 50.

Ковальський Віктор. Феномен правової ментальності: сутність і закономірності.
Впервые в правовой литературе раскрывается феномен правовой ментальности, закономерности ее возникновения, функционирования, определенные социально-психологические черты. Показывается зависимость правовой ментальности от процесса политизации (деполитизации) этносов, дается ее общая характеристика, функциональная роль в правовом поведении.

Ключевые слова: правовая ментальность, закономірності феномена правової ментальності, охоронительная функция права.

Koval'skiy Viktor. Phenomenon of legal mentality: essence and patterns.

First the phenomenon of legal mentality, patterns of its origin, functioning, certain social-psychological traits, opens up in legal literature. Dependence of legal mentality is shown on the process of politicization (depoliticization) of ethnic groups, its general description, functional role, is given in a legal conduct.

Key words: legal mentality, patterns of phenomenon of legal mentality, protective function of law.